

Румен Василев (България)

ПО ПОВОД НА ЕДНА ПРИБЪРЗАНА ХИПОТЕЗА

Отбелязаната неотдавна 1100-годишнина от рождението на Иван Рилски ни дава основания да се върнем отново на един въпрос, който преди повече от две десетилетия бе поставен с особена категоричност, но не намери отклик в българската историография и постепенно заглъхна. Става дума за опитите да се отъждестви личността на рилския пустиножител с тази на големия книжовник от Ранното българско средновековие Йоан Екзарх.¹

Създадената хипотеза е несъмнено стройна, на пръв поглед логична и което е особено съществено, издига още повече в нашето съзнание образа на родния светец. Тя се основава на някои „общии“ черти в известните на историческата наука данни за двамата знаменити съвременници и титани в духовния живот на тогавашна България, а именно: а) идентичността на имената им; б) еднаквостта на носеното от тях прозвище; в) времето, в което живеят; г) голямата култура, която притежават; д) посвещаването им в свещенство и е) църковната им канонизация.²

Тук ще бъде направен опит да се анализират доводите на тази безспорно интересна хипотеза, за да се види до каква степен тя може да служи като база за по-нататъшни генерални изводи за житейския път и още ненапълно изясненото дело на великия рилски пустинник.

По въпроса за идентичността на имената не съществуват никакви противоречия. Тази идентичност обаче съвсем не означава още тъждественост на личностите. Напълно уместно е становището, че Иван Рилски е приел при монашеското си пострижение името на най-възвисяния новозаветен писател Йоан Богослов.³ Няма основания да не допуснем, че подобен случай имаме и с Йоан Екзарх. Безспорно личността на любимия Христов ученик, неговата рядка интелигентност и изключително силната му любов и вяност към учителя Исус правят името на Йоан много популярно сред новопокръстените славянски племена и народи, още повече сред хора, приемащи духовен сан. При това положение съвпадението в имената на две различни личности, живели в една отдалечена с единнадесет столетия от нас епоха, не може и не трябва да ни дава основание за тяхното отъждествяване. Немският византолог Х. Г. Бек посочва само през епохата на Иван Рилски над двадесет църковни,

¹ Партений, епископ Левкийски. Богослужбная последования на всех лето преподобному и богоносному отцу нашему Иоанну Рылскому с приложением. С., 1955, 14—23; личността на св. Иоана Рилски. — Църковен вестник, № 37, 4 ноем. 1961; Нестор, архимандрит. Преподобный Иоанн Рылский (876—1976). — Журнал Московской Патриархии, 1976, № 8; 40—42.

² Партений, епископ Левкийски. Богослужбная последования..., с. 20, 23.

³ Партений, епископ Левкийски, Личността . . .

литературни и граждански дейци във Византия, носещи името Йоан.⁴ За много от тях сведенията са съвсем оскъдни, но въпреки това той не е могъл да намери реални основания за някакво идентифициране.

Що се касае до въпроса за еднаквостта на прозвището, тук нещата стоят малко по-сложно. Но този въпрос може да се постави и от друг аспект — съществува ли въобще такава еднаквост? В нито един древен или по-нов писмен паметник не срещаме за Иван Рилски прозвището „екзарх“ — дори и в най-старите жития и служби. Възражая се, че Презвитер Козма, пишейки в своята „Беседа против богомилите“: *Подражанте ивана презвитера новаго, его и ѿ ва самѣ мнози знаю. бывшаго пастѣха і ексарха. и в земан болгарстѣн*,⁵ имал пред вид именно Иван Рилски. И. Дуйчев посочи този пасаж като „най-ранното упоменание за Рилския светец в старобългарската книжнина“⁶. По-късно неговото мнение беше подкрепено от И. Гошев⁷ и от Левкийски епископ Партений.⁸ Може да се каже обаче, че поради липса на всякакви други податки разбирането на този текст у Презвитер Козма е въпрос на тълкуване, поради което съществуват следните основни схващания: а) че се касае за Йоан Презвитер, който през XI в. превел по поръчение на българския архиепископ в Охрид Йоан Дебърски малко познатите днес жития на Антоний Велики и Панкратий Тавроменийски — теза на Ю. Трифонов;⁹ б) мнението на В. Сл. Киселков, че тук Презвитер Козма визира самия Йоан Дебърски;¹⁰ в) споменатото по-горе становище, че авторите имат пред вид Иван Рилски, и г) гледището на мнозина изследователи, че Йоан Презвитер Новий е Йоан Екзарх.

На първите две схващания тук е излишно да се спираме, тъй като те вече са опровергани от общоприетия факт, че Презвитер Козма е живял и творил в епохата преди падането на България под византийско владичество и следователно той самият не може да пише за човек, живял след него. Не се налага да отделяме място и на правдивата теза, че преводачът Йоан Презвитер е книжовник от Симеоновия кръг, съвременник на Йоан Екзарх, от когото е получил поръчение за преводите на споменатите жития. Това становище е изказано още от П. И. Шафарик¹¹ и А. Попов,¹² а по-късно се поддържа от

⁴ Н. Г. В е с к. Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. München, 1953, 250—269.

⁵ Цит. по М. Г. П о л р у ж е н к о. Козма Пресвитер, болгарский писатель X века. С., 1936, с. 79.

⁶ И. Д у и ч е в. Рилският светец и неговата обител. С., 1947, с. 47, 385—386.

⁷ И. Г о ш е в. Трите най-стари пространни жития на преподобния Иван Рилски. — Год. Соф. унив. Богослов. фак., 25, 1948, с. 61, бел. I; Заветът на св. Иван Рилски в светлината на старобългарското и на византийското литературно предание от IX—XIV век. — Год. Дух. акад., 4 (30), 1955, 479—486.

⁸ П а р т е н и й, епископ Л е в к и й с к и. Богослужебная последования..., с. 18; Нестор, Архимандрит. Пос. съч., с. 40.

⁹ Ю. Т р и ф о н о в. Беседата на Козма Презвитер и нейният автор. — Сп. БАН, 29, 1923, 56—59, 69—74; Кога са писани Учителното Евангелие на епископа Константина и Беседата на Козма Презвитера. — Сп. БАН, 58, 1939, 22—23, 31—37.

¹⁰ В. С л. К и с е л к о в. Векът на Презвитер Козма. — Език и литература, 1949, № 3, 187—188; Проуки и черти по старобългарска литература. С., 1956, 99—100, 135—136.

¹¹ П. И. Ш а ф а р и к. Расцвет славянской письменности в Булгарии. — Чтения Имп. общества истории и древностей Российских, 7, 1848, 16—17.

¹² А. П о п о в. Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова. М., 1872, с. 394.

Й. Иванов,¹³ Д. Цухлев,¹⁴ Е. Георгиев,¹⁵ Б. Ст. Ангелов,¹⁶ Ю. К. Бегунов¹⁷ и др. В негова подкрепа говори не само архаичният език на житията, но и редица други предпоставки. Посоченото схващане обаче няма отношение към поставения проблем и с нищо не доказва или отрича тъждествеността на големия български средновековен писател с рилския пустиножител.

Що се касае до отъждествяването на Йоан Презвитер Новий с Иван Рилски, И. Дуйчев само го съобщава, без да посочва аргументи в негова полза. И. Гошев сочи основания за подобни съждения, но предоставя въпросът да се разрешава тепърва от нашата литературна историография. Независимо от това тези мнения бяха приети като неоспорима база за твърдението, че Иван Рилски още през X в. е бил наричан „екзарх“.

Гледището, че цитираните по-горе думи на Презвитер Козма се отнасят за Йоан Екзарх, има твърде надеждни съображения. Базирайки се на редица паметници, М. Г. Попруженко изтъкна, че в случая определението „новий“ не трябва да се разбира само в смисъла на гръцкото *καινός* (*novus*) — „нов“, а и на *προσφατός* (*recens*), т.е. „нов“, но също и „неотдавнашен“.¹⁸ Подобно значение на тази дума дава и Миклошич.¹⁹ Несъмнено това е съдържанието ѝ в словосъчетанията *новоосвъщѣнъ* (*recens illuminatus*), *новокръштѣнъ* (*recens baptizatus*), *новоодѣтънъ* (*recens vestitus*) и пр. Не се знае кога е починал Йоан Екзарх, но с положителност може да се каже, че по времето на Презвитер Козма споменът за него ще е бил още съвсем жив в съзнанието на по-старото поколение будни църковни пастири. Тях именно авторът на „Беседата“ имал пред вид, когато, сочейки Йоан Презвитер Новий за пример, допълва: *ѣго н ѿ ба самѣ мнози знаю*. Няма съмнение, че Йоан Екзарх бил още приживе много популярен като завладяващ слушателите оратор, вещ преводач, автор и компилатор на сложни богословски трудове, а вероятно и отговорен църковно-административен деец. При това положение израза на Презвитер Козма бихме могли да преведем така: „Подражайте на неотдавнашния презвитер Иван, когото познават мнозина и измежду вас самите, някогашния пастир и екзарх в българската земя!“ Дори и да приемем термина „новий“ в неговия буквален смисъл (*novus*), това не противоречи на тезата. Защо Козма да не нарича Йоан Екзарх „Новий“, за да бъде разграничен например от Антиохийския Презвитер и Константинополски патриарх Йоан Златоуст — личност, ползваща се с изключителна известност в целия православен Изток или от друг някой? Това е много древен и широко практикуван от църквата способ за различаване на една личност от друга. Така например имаме Симеон Ветхи пустинник Сирийски, но също и Симеон Новий Богослов, Симеон Новий Стълпник и пр.; освен известните светци, носещи името Йоан, като Йоан Кръстител, Йоан Богослов и Йоан Златоуст, съществуват още Йоан Новий Янински, Йоан Новий Мъченик, Йоан Новомъченик Пелопонески и пр.; освен великомъченик Георги Победоносец на българска почва имаме мчк. Геор-

¹³ Науч. архив БАН, ф. 52, арх. ед. 129, л. 20—24.

¹⁴ Цухлев. История на Българската църква. Т. I. С., 1910, с. 452.

¹⁵ Е. Георгиев. Литература на изострени борби в Средновековна България. С., 1966, с. 71.

¹⁶ Б. Ст. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература. Кн. 2. С., 1967, 108—109.

¹⁷ Ю. К. Бегунов. Козма Презвитер в славянских литературах. С., 1973, с. 208—209.

¹⁸ М. Г. Попруженко. Пос. съч., LX—LXI.

¹⁹ Fr. Miklosich. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae. 1862—1865, p. 454.

гий Новий Софийски и мчк. Георгий Найновий Софийски и т. н. В конкретния случай, ако приемем, че Презвитер Козма е искал чрез термина „новий“ да отличи Йоан Екзарх от Йоан Златоуст, неговата употреба се оправдава напълно — единият е презвитер, пастир и патриарх, другият по думите на автора също презвитер, пастир и екзарх. Думата „новий“ изяснява разликата между двамата, като уточнението в *земли болгарстѣн* я допълва.

Неотдавна К. Мечев допълни схващането, че Йоан Презвитер Новий и Йоан Екзарх са идентични личности със сполучливото изследване на идейните концепции в трудовете на последния и в „Беседата“ на Презвитер Козма, като установи тяхната безспорна близост.²⁰ Тази близост потвърждава още повече убеждението, че в цитирания пасаж е посочен за пример именно Йоан Екзарх.

Трябва да се изтъкне, че въпросът за смисъла и съдържанието на титлата „екзарх“ все още не е напълно изяснен в историческата наука въпреки приноса в това отношение, отбелязан последователно от К. Куев,²¹ Б. Пиперов²² и Т. Събев.²³ К. Куев, основавайки се на задълбочено проучен изворов материал, установи, че през периода от V—VI до XIV в. тази дума се употребявала в смисъл на „надзорник (инспектор) на манастирите“ (*ἐξάρχος τῶν μοναστηρίων*) в определена област или държава, който „в административно отношение стои над игумените на отделните манастири. Той е надзирател и наблюдател не на един, а на редица манастири“²⁴ и е подчинен на централната или местната църковна власт. Логично е да се смята, че освен административния си характер екзархската служба имала също широки проповеднически, катехизаторски и мисонерски функции, което било особено важно в епохата, когато все още новата християнска религия се утвърждавала по нашите земи.²⁵ Поне засега българската история не познава по-подходяща личност да носи титлата „екзарх“ и да изпълнява такива функции от преславския книжовник Йоан, в чието лице ние виждаме съчетание на всички качества, покриващи древното понятие на тази титла. Не е случаен фактът, че и в най-старите преписи на неговите знаменити трудове, както и в други паметници думата „екзарх“ придружава името му неизменно.

От друга страна, за Иван Рилски поне от сведенията, които днес притежаваме, не може да се каже същото. Ние знаем, че макар и „пустиножител“, той е провеждал неуморна мисонерска, катехизаторска и по всяка вероятност проповедническа дейност, но с това понятието „екзарх“ далеч не се покрива. Дори и фактът, че рилският светец е бил игумен на основания от него киновиен манастир, не може да подкрепи подобно становище. Действително в 41-во правило на VI Трулски вселенски събор (681 г.) срещаме израза *τῆς μονῆς ἐξάρχοντι*.²⁶ В славянския превод на това правило стои *НАЧАЛЬНИКЪ ОБИ-*

²⁰ К. Мечев. Към тълкуването на два въпроса из историята на старобългарската литература. — В: Старобългарска литература. Изследвания и материали. Кн. 1, С., 1971, с. 193—201.

²¹ К. Куев. Към въпроса за титлата „екзарх“ в старобългарската литература. — Известия на Института за история, 14—15, 1964, с. 325—344.

²² Б. Пиперов. Значението на титлата „екзарх“. (Непубликуван доклад, изнесен на симпозиум, по повод 100-годишнината от учредяването на Българската екзархия и Първия църковно-народен събор, състоял се на 3 април 1971 г. в Духовната академия).

²³ Т. Събев, Учредяване и диоцез на Българската екзархия до 1878 г. С., 1973, с. 44—45.

²⁴ К. Куев. Пос. съч., с. 339—340.

²⁵ Пак там, с. 343, 344. Б. Пиперов споделя напълно това мнение (пос. доклад, с. 4—5).

²⁶ Правилата на св. православна църква с тълкуванията им. Т. II. Правилата на св. VI (Трулски) и VII Вселенски събор и на св. поместни: Анкирски, Неокесарийски, Гангрски, Антиохийски, Лаодикийски, Сердикски и Цариградски (394 г.). Превод и редакция д-р Ст. Цанков, И. Стефанов и П. Цанев. С., 1913, с. 207.

тѣм.²⁷ В случая несъмнено понятията „екзарх“ и „началник на обителта“ или „игумен“ се покриват напълно. Това обаче за въпросната епоха е изолирано явление. Гръцката дума *ὁ ἐξάρχος* е възприета от древност в старобългарския език и наистина изглежда странно защо тогава, след като имаме равнозначни термини, Иван Рилски винаги е наричан „началник“ и нито един път „екзарх“. Това става още по-необяснимо от обстоятелството, че дори и сам той назовава „началник“ своя приемник в ръководството на манастира, монаха Григорий. Единственото обяснение на този факт може да се търси в усета, който тогава имали към отделните нюанси на двете понятия — екзархът е винаги началник, но не всеки началник може да бъде екзарх. Наличието на паметници, в които е подчертана (макар и много тънко) разликата в съдържанието на тези думи, потвърждава горното мнение. Така например И. В. Помяловски публикува едно славянско житие на Сава Освещени от XII в., в което виждаме съчетанието *архимандрита и старъишинуу*. В гръцкия текст, който е по-стар с няколко века, стои *ἀρχιμανδρίται καὶ ἐξάρχοι πάντων τῶν ὑπὸ τῆν ἀγίαν πόλιν μοναστηρίων*.²⁸ Среща се и изразът *ὄθεν τοὺς ἀμφοτέρους αὐτοὺς ἀρχιμανδρίτας καὶ τῶν μοναχῶν ἐξάρχους πελοίρηεν*.²⁹ Какво означава думата „архимандрит“? В буквален смисъл — „началник на мандрата, на кошарата, на стадото“, в преносен — „началник на манастира“, т.е. игумен. В това нейно отдавна установено древно значение не може да има никакво съмнение. Следователно в епохата, за която говорим, очевидно се е правила разлика между „игумен“ и „екзарх“. Ето защо житиеписците на Иван Рилски никъде не го наричат „екзарх“. Очевидно за тях било пределно ясно какво трябва да се разбира под въпросната титла и затова не я прилагат по отношение на него.

Навярно ще се възрази, че Иван Рилски е бил екзарх в битността си на преславския писател Йоан, т.е. в онзи период от своя живот, за който житията мълчат. Тук вече навлизаме в една доста деликатна тема — имат ли по принцип житията стойност на първокласни исторически извори или не? Едва ли съществува историк, който да не отговори положително на този въпрос.³⁰ Разбира се, тяхната непълнота е очевидна. Изчерпателно в животописно отношение житие не е известно на науката. Не трябва да се забравя, че житието е преди всичко литературен жанр, създаден за прослава светостта на дадена личност, а не историческа хроника на неговия живот, т.е. в него са използвани само онези моменти, които пряко или косвено подчертават тази святост. Всичко друго в повечето случаи се считало от книжовника-автор за второстепенно и било използвано по негова субективна преценка само при положение, че с нещо допълва или изяснява основните му концепции. Ако днес се правят опити за допълване празнотите в самите жития, това трябва да става изключително отговорно, единствено въз основа на твърдо установени и доказани исторически сведения, а не на една или друга хипотеза или хрумване. В никое от известните жития на рилския светец не намираме и най-малки податки за някакъв „преславски период“ от неговия живот. Същото е положението и в откритото наскоро от Кл. Иванова непознато проложно житие, написано

²⁷ Правилата на св. православна църква с тълкуванията им. Т. II. Правилата на св. VI (Трулски) и VII Вселенски сбор и на св. поместни: Анкирски, Неокесарийски, Гангреки, Антиохийски, Лаодикийски, Сердикски и Цариградски (394 г.). Превод и редакция д-р Ст. Цаков, И. Стефанов и Г. Цанев. С., 1913, с. 207.

²⁸ Вж. I. D u j e e v. Zur Datierung der Homilie des Kosmas. Medioevo-bizantinoslavo. Vol. I. Saggi di storia politica a culturale. Roma, 1965, p. 319.

²⁹ Пак там.

³⁰ Т. С ъ б е в. Житията и службите на св. Климент Охридски като исторически извори. — Год. Дух. акад., 16 (42), 1967, 129—131.

не по-късно от втората половина на XIII в. — следователно едно от най-старите.³¹

Да се обърнем към данните на хронологията, които все още за съжаление са твърде несигурни. Едно от основанията за възникване хипотезата за идентичността на двете средновековни личности се гради върху обстоятелството, че те са живели в едно и също време. Единствената дата, която знаем, е, че Иван Рилски е починал на 18 август 946 г. Ако съдим по казаното за него, както в житието, написано от Георги Скилица,³² така и в това от Евтимий Търновски,³³ той живял приблизително 70 години, следователно е роден около 876 г. От друга страна, има всички основания да се предполага, че Йоан Екзарх започнал своята литературна дейност и станал един от основоположниците на знаменития Преславски книжовен център през годините непосредствено преди и след идването на Кирило-Методиевите ученици в България (около 885—886 г.) — едно преобладаващо и доказано вече мнение в научната литература.³⁴ По това време Иван Рилски бил едва деветгодишно говедарче в твърде отдалеченото от Преслав Средецко село Скринд. Още по-малко е възможно същото това дете да нарича свои „чеда“ читателите на направения от него труден превод от гръцки език на знаменитото богословско-философско произведение „За православната вяра“ на един от най-сложните византийски църковни писатели Йоан Дамаскин. Единственият изход от подобна абсурдна мисъл е да се коригира съобщението на двамата житиеписци относно възрастта на светеца. В резултат на това е предложено становището, че „както можем да приемем, че св. Иван Рилски е живял 70 години, така безпрепятствено можем да приемем, че е живял и 100“³⁵. Основания за подобно мнение се вземат от останалите жития, в които се съобщава единствено, че светецът доживял до дълбока старост.³⁶ Ние не можем да установим каква е била средновековната представа за старостта, но положително тя обхващала и 70-годишната възраст, особено ако се касае за един дълговременен и истински аскет, какъвто е бил рилският пустинник. Фактът, че два исторически извора са еднородни и фиксират точно продължителността на жизнения път на светеца, означава, че трябва да имаме по-голямо доверие в тях. Скилица не е случаен автор, който може да се базира единствено на непроверени предания.³⁷ Същото, дори в по-голяма степен важи и за съставителя на другото житие — Евтимий Търновски — първокласен писател, опитен историк и отличен познавач на св. Ивановия живот.³⁸

³¹ К. Л. Иванов а. Две неизвестни старобългарски жития. — Литературна история, 1977, № 1 (под печат).

³² Й. Иванов. Жития на св. Ивана Рилски. — Год. Соф. унив. Ист. — филол. фак., 32, 1936, с. 47; И. Гошев. Трите най-стари пространни жития. . . , с. 38.

³³ Й. Иванов. Жития. . . , с. 70; И. Гошев. Трите най-стари пространни жития. . . , с. 62.

³⁴ К. Калайдович. Иоанн Екзарх Болгарский. М., 1824, 9—16; Панарет Архимандрит. Животоѣ на Иоана Екзарха Български. Станимака, 1914, 39—40; М. Генев. Иван Екзарх. — Българска историческа библиотека, 4, 1931, № 1, с. 58; П. Динев. Стара българска литература. Ч. 1. С., 1950, 89—91; Б. Ангелов. Ст. Иоан Екзарх. — Език и литература, 1953, № 3, с. 175; Е. Георгиев. Разцветът на българската литература в IX—X в. С., 1962, 205—207; И. Дуйчев. Иоан Екзарх. — В: История на българската литература. Т. 1. С., 1963, 128—129.

³⁵ Партений, епископ Левкийски. Богослужбена последования. . . , с. 20.

³⁶ Й. Иванов. Жития. . . , с. 53, 93.

³⁷ В. Н. Златарски. Георги Скилица и написаното от него житие на св. Ивана Рилски. — Известия на Историческото дружество, 13, 1933, 50—53; Й. Иванов. Жития. . . , 8—9; А. Милев. Гръцките жития на св. Иван Рилски. — Духовна култура, 1976, № 10, 24—25.

³⁸ П. Динев. Евтимий Търновски. — В: История на българската литература. Т. 1, 293—294; Г. Тодоров. Българската историография през XI—XIV в. — Исто-

Що се касае до голямата култура, която двамата съвременници притежавали като доказателство за идентичността на техните личности, тук мненията също не се покриват напълно. Когато се говори за Йоан Екзарх, противоречие не може да съществува. В това отношение той е едно изключително явление в Българското средновековие. Неговите качества на изряден богослов и проповедник, голям писател и филолог, вещ историк и поет и задълбочен философ и естественик го поставят наравно с най-големите умове на епохата. Той познавал обстойно колосалната византийска култура и боравел свободно с най-трудните автори на езическия свят. В нашето Средновековие преславският презвитер и книжовник Йоан Екзарх е явление, което няма precedent.

Какво знаем днес за степента на интелектуалните и книжовни качества на Иван Рилски? За тях може само да гадаем, и то единствено въз основа на неговия „Завет“, който по принцип приемаме, общо казано, за автентичен независимо от негативното становище на редица авторитетни изследователи, като А. Теодоров-Балан³⁹, В. Сл. Киселков⁴⁰ и И. Снегаров⁴¹. При анализиране на текста виждаме преди всичко едно задълбочено познаване на Св. писание. Наброяват се 58 безспорни библейски цитати предимно от Новия и няколко от Стария Завет. Установява се силно влияние от книгата „Паренесис“ на Ефрем Сирий, чийто превод се приписва на Иван Рилски, както и влияние от „Завета“ на Теодор Студит. Съвсем очевидно е също, че авторът е познавал отлично житията на Антоний Велики и Теодосий Велики. Особено силен аргумент, потвърждаващ начетеността на рилския светец, е назоваването му *книжъноє разѹмѹмѹне* в отпустителния тропар от неговата служба в известния Драганов миней (XIII в.).⁴² Идентичен случай срещаме още и в друг миней от началото на XIV, а може би от края на XIII в., съхраняван в Ленинградската публична библиотека „Салтиков Щедрин“⁴³. Привържениците на тезата за идентичността на Иван Рилски и Йоан Екзарх се основават на факта, че и двамата проявяват изключителна подготовка. Това безусловно е вярно, но не трябва да бъде база за отъждествяване.

Интелектуалните качества на Йоан Екзарх са добре познати и за тях може да се говори много, и то с пълна сигурност, защото той е оставил за поколенията изключително богато книжовно наследство, позволяващо задълбочени анализи и характеристики. С Иван Рилски въпросът е далеч по-труден. От него е запазен единствено въпросният Завет, който не дава възможност да се правят категорични заключения. Доброто познаване на Св. писание не трябва да ни довежда до решителни изводи, защото това било основно задължение и занимание на всеки монах. Така стоят нещата и със сложното съчинение на Ефрем Сирий, чийто превод прибързано се приписва на рилския пустиножител⁴⁴. Това преди всичко предполага основно и превъзходно познаване на трудния литературен византийски език — нещо твърде съмни-

рически преглед, 1967, № 3, 94—95; Т. С ъ б е в. Църковно-родолюбивото дело на св. Патриарх Евтимий, възпѣтено в историографските му трудове. — Духовна култура, 1976, № 3, с. 2, 8.

³⁹ А. Теодоров-Балан. Рецензия за книгата на Йордан Ивацов „Св. Иван Рилски и неговият манастир“. — Известия на Българското археологическо дружество, 6, 1919, 175—176.

⁴⁰ В. Сл. Киселков. Рилският манастир. С., 1927, с. 23, 115—124.

⁴¹ И. Снегаров. „Заветът“ на св. Иван Рилски. — В: Сборник в памет на проф. П. Ников, — Известия на Българското историческо дружество, 16—17, 1939, 426—475.

⁴² Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1931, с. 362; П а р т е н и й, епископ Левкийски. Личността. . .

⁴³ Кл. Иванова-Константинова. Неизвестни служби за Иван Рилски и Михаил Войн. — Известия на Института за български език, 22, 1971, с. 218.

⁴⁴ П а р т е н и й, епископ Левкийски. Богослужбена последования..., с. 17.

телно за човек, който според житиеписните данни не е излизал от пределите на Средецкия и Пернишкия край. От друга страна, намирането в Рилския манастир на глаголически фрагменти от труда на Ефрем Сирин, за които основателно се смята, че произлизат от X в., с нищо не доказва, че техен преводач е самият основател на манастира. Още по-малко имаме основание да твърдим това за Устава на Теодор Студит. Фактът, че установяваме несъмненото влияние на тези монашески книги върху Завета, иде да ни подсказва по-скоро само древността на самите преводи и че светецът е имал под ръка именно тях при основаването на манастира, за който завещал и своя „Устав“. Никъде в научната литература не се поддържа мнението, че киновиеният монашески институт у нас е основан от Иван Рилски. Съществуват неоспорими факти (включително и най-нови археологически разкопки), доказващи съществуването на български общежитийни манастири още от времето на Покръстването, а може би и преди него.⁴⁵ Това обстоятелство прави напълно обясними популярността и разпространението на чисто монашеската византийска литература, като устава, жития, поучения и пр.,⁴⁶ без които е невъзможен киновиеният иночески живот. Самото обстоятелство, че Иван Рилски познавал отлично тази литература, потвърждава по категоричен начин неговата голяма начетеност, която от своя страна несъмнено е съществена част от великия му творчески дух. Това е причината по-късно той да бъде наречен книжбено разсъмнение. Засега обаче не може да се докаже с нищо, че неговата образованост или книжовност се равнявали с тези на Йоан Екзарх.

Тук е мястото да се изтъкне и едно друго обстоятелство. В агиографската литература богатата начетеност и интелектуалните творчески изяви на някой светец никога не били премълчавани от авторите на жития. Точно обратното. Учеността и книжовността се подчертават едва ли не като елемент от самата святост на божия угодник, защото се считало, че чрез тях той още по-пълноценно озъвявал предаността си към бога и спомагал за неговата прослава. Като пример на българска почва може да се посочи Пространното житие на Константин-Кирил Философ. Неговият автор не пропуска нито един удобен случай да изтъкне или поне да намекне за голямата ученост и творчески дела на Първоучителя Кирил, като премълчава само онова, което не знае или счита за несъществено.⁴⁷ Могат да се посочат още много подобни случаи. При това положение остава необяснимо защо в житията на Иван Рилски „не всичко е казано и много неща са премълчани“⁴⁸. Трудно може да се приеме, че това се дължи на обща неосведоменост у всички негови житиеписци, които не са малко, и всеки е пристъпвал очевидно самостоятелно към своята работа. Следва да се предположи, че в по-голямата си част тези книжовници са прочути и познавали добре живота на рилския светец, но в творенията изостабили всичко, което не допринасяло нещо за неговата прослава. На това се дължи и тяхното „мълчание“.

Подобно е положението и с въпроса за свещенството като обща черта у двамата съименници. За Йоан Екзарх не съществуват никакви съмнения, понеже той навсякъде е наречен „презвитер“. Това означава, че бил ръкоположен във втората йерархическа степен. Трудно е да се каже обаче същото

⁴⁵ Й. Иванов. Св. Иван Рилски и неговият манастир. С., 1917, 21—22; Ду й ч е в, И. Нравствената реформа на свети Иван Рилски. — Духовна култура, 1976, № 10, 10—11.

⁴⁶ И. Г о ш е в. Заветът. . . , с. 451, 453, 455, 473, 477; А н г е л о в, Б. С т. Из старата българска . . . , 108—109.

⁴⁷ К л и м е н т О х р и д с к и. Събрани съчинения. Т. 3, Пространни жития на Кирил и Методий. Подготвили за печат Б. Ст. Ангелов и Хр. Кодов. С., 1973, 89—109.

⁴⁸ П а р т е н и й, е п и с к о п Л е в к и й с к и. Богослужбена последования..., с. 14.

и за Иван Рилски, тъй като житията не дават никакви сведения. Вярно е, че според Скилица светецът чел молитви за път, над бесновати, благославял трапеза и пр., но това още не предполага ръкоположение. В практиката на християнската църква съществуват прецеденти, когато основатели и ръководители на манастири не са били и отказвали да бъдат посвещавани в свещенство.⁴⁹ Но дори и да приемем, че той бил ръкоположен (например в Руенския манастир, където прекарал известно време в послушание), с това още не се доказва, че се касае за една и съща личност.

Не е нужно да се спираме подробно на проблема за тяхната църковна канонизация. Ние знаем, че и двамата са канонизирани от древност въпреки липсата на данни за Йоан Екзарховата канонизация. Някои автори допускат, и то съвсем основателно, че тя е станала още по времето на Презвитер Козма.⁵⁰ Няма причини да се предполага, че независимо от ясно изразената разлика в датите за почитане паметта им, в същност се касае за един светец.⁵¹ Напротив, тази разлика иде да потвърди убеждението, че става въпрос за две отделни личности.

В заключение трябва да се каже, че становището за идентичността на Иван Рилски и Йоан Екзарх има доста несигурни доводи. То не може да излезе извън сферата на хипотезата. Последната, както заявява сам нейният автор, „звучи като същинска приказка“⁵². Към това би могло да се допълни — и като едно изключително интересно, но недоказуемо хрумване. При сегашното наличие на исторически данни не трябва да лишаваме прибързано българската история от едно име като Йоан Екзарх, което е било винаги нейна напълно основателна гордост. И. Дуйчев по друг повод заяви, че „опитите да бъде отъждествен (Йоан Екзарх — с.м. Р. В.) с една или друга личност от българската история от онова време са неубедителни или поне недостатъчно обосновани“⁵³. Тези думи може да отнесем и до Иван Рилски. Идентичността му с преславския писател не ще добави нищо към ореола на великия български светец. Само посветеният на него голям и единствен по рода си агиографски и химографски цикъл, който няма равен на себе си по обем и хронологически диапазон (по-голям дори и от този, свързан с имената на равноапостолните братя Кирил и Методий), потвърждава това по категоричен начин. Обаянието на рилския пустиножител сред нашия народ е било винаги толкова осезателно и огромно, че не се нуждае от нищо повече.

⁴⁹ Партений, епископ Левкийски. Богослужебная последования... с. 18.

⁵⁰ Ю. К. Бегунов. Пос. съч., с. 209.

⁵¹ Партений, епископ Левкийски. Богослужебная последования..., с. 21.

⁵² Пак там, с. 23.

⁵³ Ц. Кристанов и И. Дуйчев. Естествознанието в Средновековна България. С., 1954, с. 55.